

RAZRED, DRŽAVLJANSTVO IN DRŽAVLJANSKI STILI**

Povzetek. Članek obravnava problematiko povezanosti med razredom in državljanstvom v kontekstu sprememb, ki sta jih skozi procese (post)modernizacije doživela oba koncepta. Poudarek je dan na problematiki politične participacije, ki jo razumemo kot ključni element oblikovanja državljanskih slogov – načinov realiziranja državljanskih pravic, kakor jih je prav v kontekstu razrednih neenakosti kapitalistične družbe razvil Marshall. Participacijo in državljanske sloge, ki nastanejo na tej podlagi, razumemo kot način izražanja skupinskih identitet, med katere lahko štejemo tudi razredno identiteto. V prispevku je predstavljen in obravnan splošni model povezanosti med ključnimi pojmi: razred, državljanstvo, državljanske pravice, participacija, identiteta, modernizacijski procesi.

Ključni pojmi: razred, državljanstvo, državljanski slogi, državljanske pravice, politična participacija, individualizacija, globalizacija, identiteta

Uvod

Ali je danes, v času t.i. nove moderne, še smiselna razprava o odnosu med dvema klasičnima (modernima) sociološkima konceptoma, *razredom* (razredno strukturo) in *državljanstvom*? To je lahko prvo vprašanje, ki nam verjetno pride na misel ob dejstvu, da se lahko že približno tri desetletja soočamo z družboslovnimi razpravami o preseганju obeh omenjenih klasičnih konceptov. Vendar pa se hkrati pojavljajo tudi teksti, ki ne zavračajo smiselnosti teh konceptov, ampak poudarjajo smiselnost »prenove« obeh konceptov. Prenova koncepta *razred* naj bi upoštevala pojavljanje novih oblik neenakosti ter strukturne spremembe, ki so vodile v zmanjšanje pomena ključnih elementov razrednega strukturiranja (predvsem mislim na zasebno lastnino in trg). Prenova koncepta *državljanstvo* pa naj bi predvsem sledila spremembam, ki so bile posledica globalizacije in s tem »osvobajanja« državljanstva od okvira nacionalne države. Za oba (razred in državljanstvo) pa

---

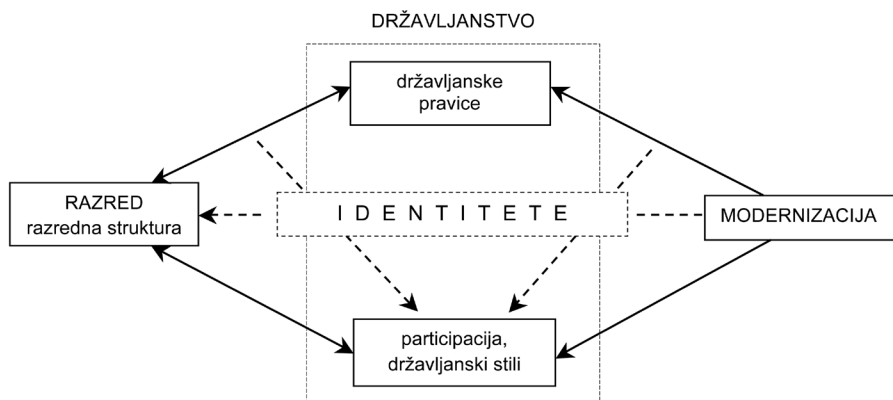
* Dr. Mitja Hafner Fink, docent na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Izvirni znanstveni članek.

nasploh velja, da sta, vsak na svoj način, »doživljala« procese, ki so bili povezani s problematiko družbenih oz. skupinskih *identitet*, kot so npr. procesi individualizacije s pojavi hitrega menjavanja identitet ali pojavljanjem multiplih identitet.

Cilj pričujoče razprave ni predlaganje še ene »prenove« omenjenih konceptov, ampak gre predvsem za razpravo o razmerju med obema konceptoma, ki bi omogočila oblikovanje hipotetičnega izhodišča oz. modela za nadaljnje (empirično) raziskovanje konkretnih pojavov, ki iz tega razmerja izhajajo (Slika 1). Zato bom v središče zanimanja postavil (socialno in politično) participacijo državljanov kot eno od razsežnosti državljanstva (poleg državljanskih pravic in identitete) ter jo poskušal povezati z nekaterimi vidiki družbenih neenakosti, ki so pomembni za razredno strukturiranje družbe. Socialno in še posebej politično participacijo državljanov lahko v bistvu razumemo kot »prakso«, v kateri se poveujeta še preostali dve razsežnosti državljanstva: državljanske pravice in državljanske identitete. Tako se npr. v sindikalnih aktivnostih (stavke, protesti, politične zahteve ...), ko gre za zahteve po zagotavljanju socialnih državljanskih pravic, lahko krepi razredna pripadnost (identiteta) delavcev – tako v odnosu do delodajalcev kot v odnosu do države kot tiste, ki naj bi bila garant za te pravice. Če gre tukaj za vzpostavljanje nekakšne »strukturne identitete«, pa se na primer skozi politične zahteve in delovanje civilne iniciative, ki želi vplivati na potek trase avtoceste, oblikuje nekakšna ad hoc identiteta, ki je tako prostorsko kot časovno omejena. Povezanost med temi pojavi (razred, participacija, državljanske pravice, identitete) pa je potrebno postaviti v širši kontekst družbenih pojavov in procesov, kot so globalizacija, individualizacija, nova moderna, postmoderna, in ki jih bomo tukaj na kratko poimenovali »modernizacijski procesi«.

Slika 1: MODEL POVEZANOSTI MED DRŽAVLJANSTVOM, RAZREDOM IN MODERNIZACIJSKIMI PROCESI

V prispevku najprej prikažem nekaj bistvenih značilnosti odnosa med razredom in državljanstvom, kakor se je razvijal na podlagi Marshallovega koncepta državljskih pravic, ki jih povezuje s konceptom razrednosti kapitalistične družbe. Nato posebej obravnavam problematiko politične participacije kot tiste sestavine državljanstva, skozi katero se oblikujejo posamezni državljski stili (in identitete). Na koncu pa se še enkrat vrnem na povezanost med državljanstvom in razredom, vendar tokrat skozi konkretno povezanost med politično participacijo in državljskimi stili na eni strani ter razredno pripadnostjo na drugi strani. Pri tem se še posebej osredotočam na pojavljanje novih oblik in načinov delovanja, ki se pojavljajo v okviru konceptov, kot so globalizacija, individualizacija, nova moderna, postmodernost.

Marshallova dediščina – povezava med razredom in državljanstvom

Ko je Marshall utemeljeval koncept državljanstva s tremi velikimi skupinami državljskih pravic (civilne oz. pravne pravice in temeljne svobščine, politične pravice, socialne pravice), je to jasno povezoval z razredno strukturo kapitalistične družbe (Marshall, 1950). Pri tem je pomemben razmislek o razliki med razredno strukturo kapitalistične družbe in strukturo družbenih stanov v srednjem veku: razredni položaji v kapitalistični družbi niso institucionalizirani (pravno definirani) statusi, ampak so se najprej oblikovali kot rezultat (predvsem) ekonomskih neenakosti, medtem ko je šlo v srednjeveški družbi za institucionalizirano (pravno regulirano) strukturo družbenih stanov. Z razvojem in diferenciranjem kapitalističnih družb se razredno strukturiranje (diferenciranje) nadaljuje tako, da (poleg ekonomskih) postajajo pomembne tudi druge razsežnosti družbenih neenakosti: kultura, življenjski stil, politika ipd. Ob ohranjanju »starih« dimenzij neenakosti (razlikovanja) se s procesi individualizacije, globalizacijskimi procesi in s tem povezanim preseganjem klasičnega koncepta državljanstva, ki je vezan na nacionalno državo, pojavlja še ena razsežnost, ki je pomembna za definiranje posameznikovega družbenega (morda tudi razrednega) statusa: diferenciranje državljskih statusov, ki ima zopet tudi institucionalno podlago in je lahko posledica čisto osebnih situacij (npr. pozitivna diskriminacija invalidov) ali makro družbenih procesov, kot je npr. globalizacija (npr. problem statusa imigrantskih delavcev, beguncev, azilantov ...) (npr. Nash, 2009; Faist, 2009; Lockwood, 1996).

V kontekstu razprave o razrednosti sodobnih kapitalističnih družb je torej pomemben poudarek, ki govori o razmerju med enakostjo (enakopravnostjo) z vidika državljskih pravic na eni strani in razrednimi neenakostmi na drugi strani: v sodobni (kapitalistični) družbi so državljske

pravice (enakost in enakopravnost državljanov) institucionalno opredeljene (to še posebej velja za civilne pravice in temeljne svoboščine), medtem ko so razredne neenakosti rezultat družbenih procesov kombiniranja (delovanja) različnih strukturnih vidikov družbe (Marshall, 1950 [2009]). Na eni strani torej govorimo o (formalni, institucionalni) enakosti (enakopravnosti) posameznikov s polnopravnim članstvom skupnosti (z državljskim statusom), na drugi strani pa obstajajo razredne neenakosti, v katere so vpeti isti posamezniki, ki so z vidika državljskega statusa enaki (enakopravni). Marshall dokazuje, da se oba principa pravzaprav medsebojno dopolnjujeta: šele enakost državljanov z vidika njihovih temeljnih civilnih (pravnih) pravic in svoboščin omogoča delovanje tržne ekonomije, ki predpostavlja svobodno delujoče subjekte (Marshall, 1950 [2009]: 151). Pojavljanje druge dimenzije državljanstva, političnih pravic (in dolžnosti), se najprej povezuje s pojavljanjem nacionalnih gibanj v 19. stoletju in torej poudarja vidik pripadnosti neki (politični) skupnosti in delovanje v tej skupnosti (ibid.: 151). Pri tem gre torej za možnost sodelovanja pri upravljanju družbe, pri odločanju, za vpliv na odločanje, skratka, za možnost imeti politično moč, ki pa je tudi pomembna dimenzija razrednega položaja. In v tem smislu so bile po Marshallovem mnenju »politične pravice potencialna nevarnost za kapitalistični sistem« (Marshall, 1950 [2009]: 152). Če se postavimo v okvir demokratičnega (političnega) sistema, potem lahko uresničevanje političnih pravic v obliki »practiciranja« politične moči (politične participacije) ob sklicevanju na temeljne človekove (civilne) pravice in svoboščine razumemo kot običajno prakso vzpostavljanja (in širjenja) tretje skupine pravic, torej socialnih pravic, kar je nakazoval tudi Marshall (ibid.:152). Prav pri tem pa naletimo na vprašanje družbenega razreda: problem zagotavljanja ustreznega nivoja socialnih pravic (blaginje) v kapitalistični družbi se namreč kot problem bolj verjetno pojavlja pri delavskem razredu kot pa pri menedžerjih ali lastnikih. Če torej v kapitalističnem demokratičnem sistemu temeljne človekove pravice in politične pravice niso več pod vprašajem, pa je obseg socialnih pravic še vedno predmet pogajanj (socialnega sporazuma) med delodajalci in delojemalci (ob posredovanju države). Gre torej za stalno iskanje ravnovesja med državljanstvom (enakostjo) in kapitalom (neenakostjo), kjer se na eni strani (kapital) zasleduje 'učinkovitost' (v obliki čim večjega profita), na drugi strani (državljanstvo) pa socialno kohezijo oz. blaginjo (glej npr. Lockwood, 1996: 535). Na tej točki se razhajata dve politični ideologiji: socialna demokracija in neoliberalizem. Razvoj sodobnega demokratičnega kapitalizma v 20. stoletju lahko razumemo tudi kot razredni spopad (pogajanje) okrog obsega socialnih pravic, ki je v politični areni potekal kot tekmovanje političnih strank omenjenih politično-ideoloških polov.

Pomembna pa je tudi Marshallova teza, da krepitev socialnega državljanstva v obliki univerzalnega dostopa do »ugodnosti« socialne države vodi v

zmanjševanje pomena razrednih razlik (Marshall, 1950 [2009]). Kot pravi Barbalet (1993), pomeni krepitev socialnega državljanstva zmanjševanje razredne »zamere« (angleški izvirnik: *resentment*), kar potem vpliva na družbeno delovanje: večja kot je zamera, večja je verjetnost razrednega konflikta in obratno. Barbalet s tem uvaja pomen koncepta »socialnih emocij«, ki jih je mogoče razumeti na dva načina: a) kot posledico družbenega položaja in b) kot motivacijsko podlago za družbeno delovanje (Barbalet, 1993). Socialno državljanstvo torej zmanjšuje razredno zamero in zato »uspava« predvsem pripadnike podrejenega razreda ter tako pravzaprav pripomore pri ohranjanju obstoječih razrednih delitev (dober primer je npr. izkušnja socializma, kjer se je, razen z represijo, poskušalo pridobiti pristanek delavstva na vladavino partijske elite tudi s širjenjem socialnih pravic). V praksi pa je seveda tako, da je obseg socialnih pravic vedno stvar pogajanj in torej univerzalna dostopnost ni realnost ampak zgolj potencial. To pomeni, da zavedanje razpona med potencialno univerzalnostjo socialnih pravic in dejansko omejenostjo socialne države lahko morda še okrepi razredno »zamero« in vodi v ustrezno delovanje prikrajšanih državljanov (protesti, stavke, nasilne demonstracije, volilna abstinenca ...). Aktualne nasilne proteste v Angliji in nedavne v Franciji lahko razlagamo tudi s pomočjo koncepta socialnih emocij: lahko so namreč posledica pomanjkljivosti in nepravičnosti pri delovanju socialne države (nedelovanje koncepta socialnega državljanstva), kar potem sproži močno čustvo »razredne zamere«. Gre torej za »državljsko« reakcijo (zamera, protest), ki jo lahko povezujemo z dvema državljskima statusoma, katera Lockwood v svojem modelu državljske stratifikacije poimenuje kot »državljska izključenost« in »državljski primanjkljaj« (Lockwood, 1996). Z državljsko izključenostjo Lockwood označuje situacijo skupin, ki jim državljske pravice sploh še niso podeljene ali pa ki so jim zaradi različnih razlogov okrnjene (npr. zaradi ustrahovanja) (Lockwood, 1996: 537). Z državljskim primanjkljajem pa se razume situacijo državljanov, ko »pomanjkanje virov preprečuje uresničevanje pravic, ki naj bi jih formalno uživali, ali situacijo, ko se uresničevanje pravic krati« (Lockwood, 1996: 537). V omenjenem primeru protestov v Angliji in Franciji, pa tudi npr. v primeru delavskih protestov v Sloveniji, verjetno prevladuje druga situacija, državljski primanjkljaj, ko gre za reakcijo na kratenju pravic, kot so: problem dostopa do izobraževanja (npr. uvajanje ali drastično povečanje šolnin za univerzitetno izobraževanje), dostop do dela (nezaposlenost mladih), pravično plačilo za opravljeno delo, plačevanje socialnih prispevkov, dostop do zdravstvenega zavarovanja. Srečujemo pa se tudi s situacijo državljske izključenosti, kot so npr. imigrantski delavci (npr. gradbeni delavci iz držav na področju nekdanje Jugoslavije), saj gre za skupino, ki nima niti virov (znanja, moči ...) niti vseh formalnih državljskih pravic (niso državljsani, nimajo stalnega bivališča itd.). V takih primerih

se pogosto zgodi, da namesto z aktivnim protestom reagirajo tako, da se povsem umaknejo v apatijo.

Raziskovanje politične participacije državljanov (obseg in pogostost, oblike) ima torej lahko pomembno vlogo pri razumevanju oz. prepoznavanju »situacij« državljanstva v posameznih družbah kot npr. v spodnjih dveh primerih.

- Kaj nam npr. lahko pove pojavljanje obsežnih nasilnih protestov in demonstracij? Sklepamo lahko, da gre za situacijo, ko so temeljne človekove pravice in svoboščine sicer univerzalno zagotovljene. Po drugi strani pa so za nekatere skupine (podrejeni razredi) možnosti pri uresničevanju političnih pravic omejene, ko je zaradi pomanjkanja ustreznih virov (npr. problem opolnomočenja državljanov) določenim skupinam praktično onemogočeno sodelovanje pri odločanju o skupnih zadevah, in ko je hkrati odzivnost državnih (političnih) institucij na pobude teh skupin šibka. Velik razkorak med že omenjeno potencialno univerzalnostjo socialnih pravic in omejenim dostopom do teh pravic lahko v takšni situaciji sproži med pripadniki podrejenih razredov čustva »razredne zamere«, kar pa lahko vodi tudi v izbruh nasilnih protestov.
- Kaj pa nam npr. govorijo podatki mednarodnih anketnih raziskav (kot npr. ESS), ki ob visokem obsegu konvencionalnih oblik participacije kažejo tudi najvišji obseg različnih oblik (nenasilnih) protestov (peticije, bojkoti, politično potrošništvo, legalne demonstracije) v državah z najmočnejše razvito socialno državo (npr. skandinavske države) (npr. Newton in Montero, 2007)? Tukaj lahko sklepamo, da je bistveno manj omejitev pri uresničevanju zagotovljenih političnih pravic (ob seveda univerzalno zagotovljenih temeljnih človekovih pravicah in svoboščinah). Hkrati pa lahko gre za prisotnost dveh državljanskih »situacij«, ki jih v svojem modelu državljanske stratifikacije Lockwood opisuje kot »državljanski dobiček« (ang. *civic gain*) in »državljanska ekspanzija« (ang. *civic expansion*) (Lockwood, 1996). V prvem primeru (»državljanski dobiček«) gre za kategorije (skupine) državljanov, ki si zaradi posedovanja ustreznih virov (ekonomski kapital, kulturni kapital) lahko »privoščijo« delovanje za izpolnitev vseh pripadajočih socialnih pravic (ne le politično delovanje, ampak tudi npr. tožbe na sodiščih) (glej Lockwood, 1996: 541-542). Drugi primer (»državljanska ekspanzija«) pa npr. opisuje situacijo »državljanskih aktivistov«, ki posedujejo dovolj virov (kompetenc), da so s svojim delovanjem usmerjeni v širjenje obstoječih državljanskih (socialnih) pravic (glej Lockwood, 1996: 542-543).

Državljanstvo in politična participacija v kontekstu »nove moderne«

Politična participacija je pomemben element modernega koncepta državljanstva in je pravzaprav ključna za klasični republikanski koncept državljanstva. Državljeni postanejo polnopravni člani skupnosti in si tako zagotovijo dostop do različnih virov na podlagi aktivnega delovanja v dobro skupnosti. Med takšno delovanje nedvomno uvrščamo različne oblike politične participacije (pa tudi npr. delo v dobrotelčnih organizacijah), ki pa so povezane z določenimi predpostavkami in *spособnostmi*. Kljub predpostavki o (formalni) enakosti državljanov, nas prav to privede do problema neenakosti: neenakost glede porazdelitve virov in dobrin vključuje tudi razlike (neenakosti) glede kompetenc (opolnomočenja) državljanov, kar potem vodi v razlike glede možnosti sodelovanja v procesu odločanja in v nadaljevanju to lahko povzroča poglobljanje izhodiščnih neenakosti. Pri tem pa je pomembna še ena značilnost klasičnega koncepta državljanstva: državljanstvo je »omejeno« z mejami nacionalne države, ki podeljuje državljanske statuse in z njimi povezane pravice. Ko govorimo o republikanskem konceptu državljanstva, nas ta omejitev privede do še ene pomembne dimenzije: *politična participacija* je povezana z določenimi pogoji in kompetencami, ki zagotavlja enakost izbranim (pripadnikom skupnosti, polnopravnim državljanom), medtem ko ne upošteva pomembnega dela prebivalcev, ki nimajo državljanstva. V tem smislu je nacionalno državljanstvo (v smislu formalnega članstva) zgrajeno okoli institucionalnega razizma, saj 'outsiderjem' (npr. priseljencem, tujcem) odreka dostop do državljanskih pravic na podlagi rasne ali nacionalne pripadnosti. Kot odgovor na to slabost, so različice tako imenovanega liberalno-svetovljanskega koncepta državljanstva poudarjale pravno razsežnosti državljanstva (poudarek na državljanskih pravicah), ki je univerzalna in potencialno inkluzivna dimenzija. Ta razsežnost ni vezana na neko določeno kolektivno identiteto, pripadnost ali demos, niti ni vezana na prostor, ampak je lahko »kompatibilna« z različnimi statusi (in identitetami) posameznika. Kot takšna pa potem zmanjšuje politično participacijo in družbeno solidarnost (glej Turner, 2000; Cohen, 1999). Odgovor na ta problem so prav republikanski koncepti državljanstva, po katerih državljanski status vključuje tudi dolžnosti (in pravice) državljanov, da aktivno delujejo v dobro (konkretne politične) skupnosti, kateri pripadajo. (Politična) participacija je v tem kontekstu eden izmed elementov *koncepta dobrega (aktivnega) državljana*, po katerem se politična participacija razume kot pomemben dejavnik (ohranjanja) demokratične stabilnosti neke družbe (npr. Almond in Verba, 1963; Inglehart in Welzel, 2005). Še več, koncept dobrega državljana lahko povežemo s konceptom pripadnosti: dobri državljeni niso zgolj aktivni, ampak izražajo določena

stališča in podpirajo določene vrednote, ki so pomembne za obstoj skupnosti, kot so strpnost, zaupanje, solidarnost, empatija itd.

Že omenjeni liberalni koncepti državljanstva pa so še posebej prišli do izraza v aktualnih globalizacijskih procesih, ki hkrati vključujejo tudi procese vedno večje individualizacije, kar potem vodi do upada politične participacije. Posamezniki z multiplimi identitetami, ki imajo šibko skupinsko identiteto ali nekakšno »hladno lojalnost« in »ohlapno solidarnost« (Turner, 2000: 28; glej tudi Turner, 2001) v odnosu do nacije, lokalne skupnosti, razreda, so tudi manj pripravljeni delovati v dobro skupnosti, ki naj bi ji (tudi formalno) pripadali od rojstva do smrti. Če pa že ne gre za upad participacije, pa se pričakuje bolj individualizirane oblike participacije, ki niso vezane na nek določen teritorij, »fiksirano« politično skupnost ali družbeno skupino (razred), ampak ki izražajo bolj identifikacijo posameznika z neko tematiko (npr. problem varovanja okolja, ki je običajno izrazito globalna tematika, čeprav se jo seveda lahko zelo konkretno čuti in potem tudi deluje v zvezi z njo na povsem lokalni ravni).

Sodobno raziskovanje politične participacije je pokazalo, da se ključna razlika med različnimi oblikami participacije na ravni posameznih državljanov izoblikuje prav okrog odnosa med posameznikom in kolektiviteto (npr. Dalton, 1996; Fink Hafner in Kropivnik, 2006). V okviru sodobnih procesov, na katere smo v tekstu že opozarjali (globalizacija, individualizacija, strukturne spremembe), in ki vodijo v smeri t.i. »nove moderne« (ali »post-moderne«), se, predvsem v razvitih državah z daljšo demokratično tradicijo, težnja v smeri individualizacije politike kaže kot premik od institucionalnih (volilnih) političnih procesov odločanja utemeljenih na kolektivnih ali strankarskih aktivnostih v smeri bolj ponotranjenega (individualiziranega) stila politične izbire (npr. Dalton 1996; Bang, 2004; Deželan et al., 2007). Za razumevanje tega premika je pomembno poudariti, da sodobni *proces globalizacije* prinaša tudi pojave, kot je oblikovanje nadnacionalnih skupnosti (npr. Evropska unija), ki pomenijo prenos dela suverenosti iz nacionalne države na raven nadnacionalnih institucij. Posledica tega je nekakšno »razdruževanje« različnih vrst državljanskih pravic: posameznik ima lahko tudi brez formalnega državljanstva nacionalne države določene socialne pravice, ki so mu (ali pa tudi ne) zagotovljene na ravni nadnacionalne politične skupnosti (glej npr. Benhabib, 2005). Državljanstvo torej postaja kozmopolitsko v različnih pogledih: internacionalizacija človekovih pravic, velik obseg migracij, oblikovanje nadnacionalnih »držav« (kot je Evropska unija) itd. (npr. Benhabib, 2002, 2007). Ne glede na nekatere optimistične napovedi na začetku teh procesov pa te spremembe prinašajo tudi nove oblike neenakosti, izključevanja in nepravilnosti, ki so povezane s tem, da se porajajo bolj in bolj kompleksni državljanski odnosi (glej npr. Faist, 2009). Enostavna dihotomna delitev na državljanse in nedržavljanse se »dopolnjuje« z

oblikovanjem novih državljskih statusov. Kate Nash npr. navaja naslednje: superdržavljeni, marginalni državljeni, kvazidržavljeni, poddržavljeni, nedržavljeni (Nash, 2009).

Tem pojavom globalizacije in diferenciranja državljanstva sledijo tudi spremembe na področju politične udeležbe državljanov, ki prav tako postaja vedno bolj diferencirana tako v smislu oblik kot ravni (subnacionalna, nacionalna, nadnacionalna) in »prostorov« (geografskih in socialnih), v okviru katerih poteka. Raziskovanje politične participacije kažejo te spremembe vsaj na dva načina: a) (navidezno) upadanje politične participacije (če se jo meri skozi klasične oblike politične udeležbe, kot je npr. volilna udeležba, ali sodelovanje v aktivnostih političnih strank); b) pojavljanje številnih novih oblik participacije, ki so osvobodene institucionalnih in strankarskih vezi, in ki zaradi raznolikosti omogočajo oblikovanje zelo individualnih državljskih ali političnih »stilov«. Lahko rečemo, da imajo državljeni na razpolago nekakšno »ponudbo« oblik politične udeležbe, ki jih izbirajo kot v supermarketu in si tako izoblikujejo svoj politični slog (primerjaj npr. Bang, 2004). Klasičnim oblikam politične participacije, kot so volitve in različne aktivnosti v okviru političnih strank ali za politične stranke, se pridružujejo »neformalne« in bolj individualne oblike, kot je npr. izražanje mnenj v medijih, podpisovanje peticij, bojkotiranje. Procesi globalizacije in pojavljanje novih tehnologij, kot je npr. internet, pa še olajšajo odločitev in povečujejo »izbiro« predvsem individualiziranih oblik: uporaba vladnih spletnih strani, e-volitve, informiranje o politiki preko medijskih internetnih portalov, podpisovanje peticij preko spleta, sodelovanje v razpravah na internetnih forumih, izražanje lastnih političnih stališč s pisanjem blogov, vključevanje v socialna omrežja na spletu. Raziskave kažejo, da delež ljudi, ki uporabljajo sodobna tehnološka orodja, ki bi potencialno bila lahko uporabljena tudi kot oblike politične participacije ni več zanemarljiv. Tako npr. iz podatkov raziskave *Medijska potrošnja, razred in kulturna stratifikacija* (glej Luthar et al., 2011) (ki je bila izvedena v mestih Ljubljana in Maribor) lahko vidimo dokaj pestro uporabo tehnologij, ki imajo potencialno tudi značaj politične participacije: dobrih 46% anketirancev je odprlo svoj profil na spletnem socialnem omrežju, dobrih 29% se jih je pridružilo spletni skupnosti (forum, socialna omrežja), dobra četrtnina jih je že komentirala članek ali prispevek objavljen na spletu, dobrih 10% pa jih je celo objavilo blog¹.

Najbolj splošne klasifikacije oblik politične participacije govorijo o dveh razsežnostih oz. zvrsteh politične participacije, ki so bile tudi empirično preverjene: a) nekatere govorijo o konvencionalni in o protestni participaciji

---

¹ Analiza podatkov raziskave Slovensko javno mnenje iz leta 2009 (Malnar et al., 2009) kaže, da po deležu uporabnikov omenjenih možnosti (socialna omrežja, spletni razpravni forum, komentiranje novinarskih prispevkov na spletu) največji slovenski mesti (Ljubljana in Maribor) praktično ne odstopata od slovenskega povprečja (nekoliko večji so deleži v manjših mestih in nekoliko manjši na podeželju).

(glej npr. Newotn in Montero, 2007), b) nekatere druge, ki že upoštevajo (post)modernizacijske spremembe in procese individualizacije v politiki, pa govorijo o kolektivnih (institucionalnih, strankarskih) in o individualiziranih oblikah politične participacije (glej npr. Dalton, 1996; Fink-Hafner in Kropivnik, 2006). Raziskovanje oblik politične participacije na podatkih mednarodnih anketnih raziskav, kot sta ISSP in ESS, nam ob upoštevanju prikazanih oblik in splošnih razsežnosti participacije razkrije nekaj vzorcev oz. participativnih (državljskih) stilov, ki so rezultat kombinacije teh različnih oblik in razsežnosti politične participacije. Za najbolj splošne mednarodne primerjave je npr. uporabna tipologija treh skupin (državljskih stilov): a) alienirani (izključeni, neaktivni opazovalci); b) (prevladujoče) strankarsko aktivni (strankarski aktivisti); c) prevladujoče individualno (nestrankarsko, »od spodaj«) aktivni (glej Hafner-Fink, 2009; Deželan et al., 2007). Ta tipologija je lahko tudi nekoliko bolj razčlenjena, ko upoštevamo možnost kombinacije individualnih in kolektivnih (strankarskih) oblik udeležbe in se kot specifična oblika politične udeležbe upošteva volilna udeležba – tako dobimo še nekakšne politične »univerzaliste« (tiste, ki kombinirajo tako institucionalne kot individualizirane oblike) in »udeležence volitev«, ki hodijo le na volitve (glej npr. Fink-Hafner in Kropivnik, 1996; Hafner-Fink, 2009; Hafner-Fink et al., 2011).

Če pri oblikovanju državljskih stilov upoštevamo še socialno participacijo, kot je civilno-družbeno delovanje, sindikalno delovanje, delo v društvih in dobrodelnih organizacijah, pa se število tipov lahko še povečuje. Zdi pa se, da s tem ne pridemo do nekih konceptualno novih tipov ali državljskih stilov, saj se še vedno gibljemo v okviru modernih konceptov oz. modelov politične participacije, ki govorijo o dihotomijah individualno-kolektivno delovanje, legitimizirajoče (konvencionalno)-opozicijsko (protestno) delovanje. Henrik Bang (2004) je poskušal preseči te modele in je s pomočjo kvalitativnega raziskovanja uspel prepoznati dva nova državljska stila oz. politični identiteti, ki sta reakcija državljanov na prepad med uradno politiko in »navadnimi« državljski: a) »državljski – eksperti« (ang. *expert citizens*) in b) »državljski vsakdanjega življenja« (ang. *everyday makers*) (Bang, 2004). Pri prvih (»državljski eksperti«) gre pravzaprav za civilnodružbene aktiviste, ki oblikujejo nekakšna »ekspertska omrežja« in ki lahko kot zunanji eksperti sodelujejo pri vladnih projektih. Pri drugih (»državljski vsakdanjega življenja«) pa gre za reakcijo na principe delovanja teh ekspertskih omrežij in za načelo, da je treba delovati od spodaj, ad hoc, neideološko, v kontekstu drugih aktivnosti vsakdanjega življenja (Bang, 2004). Vendar pa se postavlja vprašanje, ali ne gre pri tem za državljske stile oz. politične identitete, ki dosegajo »krično« maso le v določenih družbenih pogojih (določen tip vrednot, individualizem in hkrati občutek pripadnosti, zadosten dostop do ekonomskega, socialnega in kulturnega kapitala, visoka razvitost družbe ...)

in torej ne moremo govoriti o njihovi univerzalnosti (glej npr. Marsh, 2011; Li in Marsh, 2008).

Sklep: ali torej lahko govorimo o povezanosti med razredom in državljanskimi stili?

Načelno naj bi bil koncept državljanstva *neodvisen* od koncepta družbenega razreda, vendar kot smo videli je to načelo mogoče problematizirati vsaj v primeru zagotavljanja socialnih pravic (ki so predmet pogajanj, oz. socialnega dialoga). Vsekakor pa ni nobenega dvoma, da obstaja *povezanost* med prakticiranjem oz. uresničevanjem državljanstva v vseh treh omejenih vidikih (temeljne človekove pravice, politične pravice, socialne pravice) in razrednimi (socioekonomskimi) neenakostmi. Tukaj nas še posebej zanima državljanstvo, kakor se udejanja skozi politično participacijo.

Kaj je torej s povezanostjo razreda in politične participacije? Različne raziskave kažejo, da je razred še vedno relevanten za pojasnjevanje razlik glede politične participacije. Pri tem ne gre samo za ugotovitve o tem, da so npr. pripadniki *zgornjega razreda* bolj politično aktivni, ampak tudi za bolj konkretne ugotovitve o tem, da gre npr. za razlike med delavci in delodajalci glede konkretnih oblik participacije. Tako novejša analiza politične participacije za evropske države (na podatkih ESS) (Caínzos in Voces, 2010) pokažejo, da je mogoče govoriti o »tipičnem obnašanju posameznih razredov« (Caínzos in Voces, 2010: 408). V tem smislu rezultati teh analiz kažejo tudi naslednje: a) menedžerji in strokovnjaki so v vseh oblikah participacije najbolj aktivni, pri čemer t.i. »sociokulturni« strokovnjaki še posebej izstopajo po protestnih oblikah participacije, medtem ko drugi strokovnjaki in menedžerji izstopajo po konvencionalnih oblikah participacije; b) delodajalci in podjetniki pa se uvrščajo med tiste, ki so najmanj pripravljeni sodelovati v demonstracijah, hkrati pa so podobni menedžerjem glede konvencionalne participacije; c) za kmete je značilna najnižja stopnja participacije v vseh pogledih; d) za različne kategorije fizičnih delavcev pa je značilno, da je med njimi glede oblik in obsega politične participacije več podobnosti kot razlik (Caínzos in Voces, 2010: 408–409).

Podobno kažejo tudi rezultati britanske raziskave (glej Li in Marsh, 2008), v kateri so preverjali povezanost med »kompleksnimi« državljanskimi stili, kot jih je opisal Bang (2004) in razredno pripadnostjo. Ugotovitve so predvsem naslednje: a) skupina »državljanov ekspertov« (civilno-družbenih aktivistov) se z daleč največjo verjetnostjo (tudi ko se kontrolira vpliv izobrazbe) pojavljajo v *servisnem razredu* (menedžerji, strokovnjaki); b) podobno velja tudi za politične aktiviste (ki delujejo v konvencionalni oz. strankarski in deloma tudi sindikalni politiki); c) za »državljanse vsakdanjega življenja« (ki svojo aktivnost izbirajo ad hoc iz različnih nagibov in v

kontekstu svojega vsakdanjega življenja) so rezultati podobni, le da je med študenti verjetnost pojavljanja te skupine celo nekoliko večja kot med zgornjim (servisnim) razredom; d) za delavski razred (zopet ob nadzoru vpliva izobrazbe in še nekaterih drugih stratifikacijskih spremenljivk) pa velja, da je najbolj verjetna (glede na ostale razrede) »izbira« politične neaktivnosti (glej Li in Marsh, 2008).

Na kratko povzemimo ključne vidike povezanosti med razredom in politično participacijo. Povezanost med razrednim položajem in participacijo je lahko odraz različnega dostopa do ekonomskega, socialnega, kulturnega kapitala (problem kompetenc, opolnomočenja ipd.). Pomemben vidik povezanosti se kaže skozi socialne emocije – tukaj smo posebej opozorili na čustvo »razredne zamere«, kakor ga je prikazal Barbalet (1993). Povezanost med razrednim položajem in politično participacijo pa je pomembno določena tudi z institucionalno razsežnostjo državljanstva, kar lahko izrazimo na dva načina: a) institucionalna struktura vezana na koncept državljanstva (pravo, politične institucije, država blaginje in v tem kontekstu aktivni državljani) vpliva na oblikovanje različnih državljskih statusov in s tem tudi na razredno strukturiranje družbe (glej npr. Lockwood, 1996) in b) različni državljski statusi (ki nosijo v sebi tudi elemente »nove« razrednosti) pa so pomemben dejavnik formiranja različnih državljskih stilov v smislu različnih načinov (političnega in družbenega) ne/delovanja državljanov. Temu pa lahko dodamo še povezanost, ki se kaže kot vpliv razrednega položaja na politično participacijo preko socializacijskih procesov in medgeneracijskega prenašanja vrednot, ki je lahko tudi razredno pogojeno (glej npr. Sherkat in Blocker, 1994).

Pojem razreda se torej pogosto povezuje s politiko, političnim delovanjem, res pa je, da se vez med politično pripadnostjo (delovanjem) in »tradicionalno« razredno pripadnostjo s pojavljanjem t.i. nove moderne (ali post-moderne) relativizira. Lep primer tega je npr. »evolucija« Lipsetovega dela *Politični človek (Political Man)*: od prve izdaje iz leta 1960 do razširjene izdaje iz leta 1981 je avtor na podlagi empiričnih analiz »zmanjšal« pomen razrednega položaja (dopolnil ga je z drugimi dejavniki) za volilno ravnanje oz. za volilno izbiro (glej Clark & Lipset, 1991). Vendar pa hkrati številni avtorji prav v kontekstu t.i. nove moderne poudarjajo pomen političnega delovanja za oblikovanje skupinske identitete, kakršna je lahko tudi razredna identiteta, ko na primer kažejo na povezanost med kolektivno akcijo v obliki (novih) družbenih gibanj in razrednostjo (npr. Beck, 2002; Eder, 1993). Družbene spremembe, ki so sprožile razprave o nujnosti redefiniranja ali »prenove« klasičnega koncepta družbenega razreda pa, v nasprotju z nekaterimi pogledi, ki so usidrani predvsem v stratifikacijskih teorijah družbenih neenakosti, po katerih naj bi se zgodila »prevlada« statusa nad razredom (glej npr. Crook et al., 1992), vendarle ne gredo v smeri

izginjanja razredov oz. smiselnosti uporabe pojma družbeni razred. Gre le za to, da se ob tradicionalnih sidriščih skupinske (razredne) identitete (delo, kapital, ekonomski konflikt med delavci in lastniki kapitala ...) pojavljajo nova (raznotera) sidrišča, ki pomenijo »emancipacijo razreda od lokalnih in partikularnih zamejitev« (Beck & Beck-Gernsheim, 2002: 36). Proces individualizacije v kontekstu t. i. nove moderne vodi v oblikovanje skupinskih identitet, ki se vzpostavljajo ob konkretnih tematikah (npr. varovanje okolja, antiglobalizem), konkretnih življenjskih stilih (npr. igranje golfa, veganstvo ...), konkretnih oblikah diskriminiranosti (na podlagi spolne usmerjenosti, na podlagi religije, etnične pripadnosti ipd.). Pri teh »novih« skupinskih identitetah gre lahko za diferenciranje »klasičnih« razrednih položajev, za oblikovanje političnih identitet, lahko pa gre tudi za zametke novih razrednih položajev (ali statusov znotraj njih in »preko« njih).

LITERATURA

- Almond, Gabriel in Sidney Verba (1963): *The Civic Culture*. Princeton: Princeton University Press.
- Barbalet, Jack M. (1993): *Citizenship, class inequality and resentment*. V Bryan S. Turner (ur.), *Citizenship and Social Theory*, 36–56. London, Newbury Park, New Delhi: Sage Publications.
- Beck, Ulrich in Elisabeth Beck-Gernsheim (2002): *Individualization. Institutionalized individualism and its social and political consequences*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Beeghley, Leonard (1986): *Social Class and Political Participation: a Review and Explanation*. *Sociological Forum* 1 (3): 496–513.
- Benhabib, Seyla (2002): *Citizens, Residents, and Aliens in a Changing World: Political Membership in the Global Era*. V U. Hedetoft in M. Hjort (ur.), *The Postnational Self: Belonging and Identity*, 85–119. Minneapolis MN: University of Minnesota Press.
- Benhabib, Seyla (2005): *Borders, Boundaries, and Citizenship*. *PS, Political Science & Politics* 38 (4): 673–677.
- Benhabib, Seyla (2007): *Twilight of Sovereignty or the Emergence of Cosmopolitan Norms? Rethinking Citizenship in Volatile Times*. *Citizenship Studies* 11 (1): 19–36.
- Caínzos, Miguel in Carmen Voces (2010): *Class Inequalities in Political Participation and the 'Death of Class' Debate*. *International Sociology* 25 (3): 383–418. DOI: 10.1177/0268580909360298.
- Cohen, L. Jean (1999): *Changing paradigms of Citizenship and the Exclusiveness of the Demos*. *International Sociology* 14 (3): 245–268.
- Clark, Terry Nichols in Seymour Martin Lipset (1991): *Are Social Class Dying?* *International Sociology* 6 (4): 397–410.
- Crook, Stephen, Jan Pakulski in Malcolm Waters (1992): *Postmodernization: Change in Advanced Society*. London, Newbury Park, New Delhi: Sage Publications.

- Deželan, Tomaž, Danica Fink-Hafner, Mitja Hafner-Fink in Samo Uhan (2007): *Državljanstvo brez meja?* Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Eder, Klaus (1993): *The New Politics of Class: Social Movements and Cultural Dynamics in Advanced Societies*. London, Newbury Park, New Delhi: Sage Publications.
- Faist, Thomas (2009): The Transnational Social Question: Social Rights and Citizenship in a Global Context. *International Sociology* 24 (1): 7-35.
- Fink-Hafner, Danica in Samo Kropivnik (2006): Politična udeležba v posocializmu: med deformirano modernostjo, novo modernizacijo in postmodernostjo. *Družboslovne razprave XXII* (51): 55-72.
- Hafner-Fink, Mitja (2009): Using cluster analysis to discover political participation typologies in a comparative context: the case of the ISSP. CINEFOGO (WP11) Workshop: Methodological Challenges in Cross-National Participation Research. Hague, Netherlands, 16. 1. 2009 – 17. 1. 2009. Dostopno prek http://cinefogo.cuni.cz/index.php?&id_result=2257&l=0&w=15&id_out=750, 21. 7. 2011.
- Hafner-Fink, Mitja, Danica Fink-Hafner in Alenka Krašovec (2011): Changing patterns of political participation. V Paul G. Lewis in Radoslaw Markowski (ur.), *Europeanising party politics? Comparative perspectives on central and Eastern Europe*, 69-96. Manchester in New York: Manchester University Press.
- Inglehart, Ronald in Christian Welzel (2005): *Modernization, Cultural Change, and Democracy. The Human Development Sequence*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, S o Polo: Cambridge University Press.
- Li, Yaoujun in David Marsh (2008): New Forms of Political Participation: Searching for Expert Citizens and Everyday Makers. *B. J. Pol. S.* 38 (2): 247-272. DOI:10.1017/S0007123408000136
- Lipset, Seymour (1960): *Political Man: The Social Bases of Politics*. Garden City (N.Y.): Doubleday.
- Lockwood, David (1996): Civic integration and class formation. *The British Journal of Sociology* 47 (3): 531-550.
- Luthar, Breda, Kurdiija, Slavko, Jontes, Dejan, Malnar, Brina, Tivadar, Blanka, Kamin, Tanja, Oblak, Tanja (2011): *Medijska potrošnja, razred in kulturna stratifikacija: končno raziskovalno poročilo s sumarnikom*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede – Inštitut za družbene vede, Center za raziskovanje družbenega komuniciranja.
- Malnar, Brina, Mitja Hafner Fink in skupina (2009): *Slovensko javno mnenje 2009/1: Mednarodna raziskava: religija (ISSP 2008) in družbene neenakosti (ISSP 2009) [datoteka podatkov]*. Slovenija, Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 2009. Slovenija, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 2011.
- Marsh, David (2011): Late modernity and the changing nature of politics: two cheers for Henrik Bang. *Critical Policy Studies* 5 (1): 73-89. doi: 10.1080/19460171.2011.555684.
- Marshall, Thomas H. (1950 [2009]): *Citizenship and Social Class*. V Jeff Manza in Michael Sauder (ur.) (2009), *Inequality and Society: Social Science Perspective*

- on Social Stratification, 148–154. New York: W.W. Norton & Co.
- Nash, Kate (2009): *Between Citizenship and Human Rights*. *Sociology* 43 (6): 1067–1083. DOI: 10.1177/0038038509345702.
- Newton, Kenneth in José Ramón Montero (2007): *Patterns of political and social participation in Europe*. V Roger Jowell, Caroline Roberts, Rory Fitzgerald in Gillian Eva (ur.), *Measuring Attitudes Cross-Nationally. Lessons from the European Social Survey*, 205–237. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: Sage Publications.
- Sherkat, Darren E. in T. Jean Blocker (1994): *The Political Development of Sixties' Activists: Identifying the Influence of Class, Gender and Socialization on Protest Participation*. *Social Forces* 72 (3): 821–842.
- Stolle, Dietlind in Marc Hooghe (2005): *Shifting Inequalities? Patterns of Exclusion and Inclusion in Emerging forms of Political Participation*. American Political Science Association (prepared for presentation at the 101st Annual meeting of the American Political Science Association, Washington, D.C., September 1–4, 2005).
- Turner, S. Bryan (2000): *Liberal Citizenship and Cosmopolitan Virtue*. V Andrew Vandenberg (ur.), *Citizenship and Democracy in a Global Era*, 18–32. New York: St. Martin's Press.
- Turner, S. Bryan (2001): *The Erosion of Citizenship*. *British Journal of Sociology* 52 (2): 189–209.
- Watson, Peggy (2006): *Unequalizing Citizenship: The Politics of Poland's Health Care Change*. *Sociology* 40 (6): 1079–1096.